

XVI. YÜZYIL SONLARINDA HERTVİSİ NAHİYESİ

KHERTVISI REGION IN THE LATE 16th CENTURYНАХИЯ ХЕРТВИСИ В КОНЦЕ XVI ВЕКА¹

Iasha BEKADZE*

ÖZ

Bu çalışmada, 1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defterindeki kayıtlardan yararlanarak, Hertvisi Sancağı Hertvisi Nahiyesi’nin XVI. Yüzyıl sonlarındaki sosyo-ekonomik yapısı incelenmiştir. Hertvisi Nahiyesi’nin merkezi, Hertvisi Rabat Kalesidir. Bu kale, Anadolu’yu Kafkaslara bağlayan yolun üzerinde olup bölgenin stratejik noktalarındandır. Kalede yaşayan tahmini nüfus 1173 kişidir. Köylerin toplam nüfusu ise 3296 kişidir. Çalışmada, Hertvisi Rabat Kalesi’nin fiziki yapısı, nüfusu ele alınmıştır. Tarihin değişik zamanlarında Hertvisi’nin farklı şekillerde kullanılışı vurgulanmış ve etimolojisi açıklanmıştır. Ayrıca, nahiyenin köy ve mezraları, nahiyeye nüfusu, iktisadî durumu, ziraî alanları, hububat üretimi, vergiler, sanayisi ve bazı zirai ürünlerin satış fiyatları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tahrir Defter, Hertvisi, Nahiyeye, Karye, Nüfus

ABSTRACT

In this study, using records of the register book “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” which was written in 1595, has investigated the social-economic structure of Khertvisi Region in Khertvisi Sanjak in the late 16th century. Khertvisi Rabat Castle is the center of Khertvisi Region. This Castle was located in one of the strategic points of the region, which connected Anatolia and Causasus. Estimated population of the Castle is about 1173 people. The total population of the village is 3296 people. This study has addressed the physical structure and population of Khertvisi Rabat Castle. Furthermore, this study has explained different usage of Khertvisi at the different time period during the history, and also described its etymology. This study has given information about villages and hamlets of Khertvisi region, as well as their populations, economic status, agricultural areas, production of vegetables, taxes, industries and also the sales prices of some agricultural products.

Key Words: Register Book, Khertvisi, Region, Village, Population

АННОТАЦИЯ

В настоящей статье была исследована социально-экономическая структура региона Хертвиси санджака Хертвиси в XVI столетии. Материалом исследования послужил «Пространный реестр Гюрджинстанского вилаета», датированный 1595-

¹ DOI : 10.17498/kdeniz.737

* Bağımsız Araştırmacı, dryasar5@hotmail.com

ым годом. Центром региона Хертвиси был замок Хертвиси Рабат. Поскольку данный замок находился на пути, связывающем Анатолию с Кавказом, то он являлся важным стратегическим объектом. В крепости проживало около 1173 человек. Количество населения, проживающего в деревнях, прилегающих к замку, составляло 3296 человек.

В статье обсуждаются такие вопросы как физическое строение и население замка Хертвиси Рабат. Предметом анализа стала этимология и история употребления топонима Хертвиси. Исследуется также большие и малые деревни, население, экономическое положение, сельскохозяйственные продукты, производство зерна, сбор налогов, промышленность и розничные цены на некоторые виды сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: «Пространный реестр», Хертвиси, нахия, село, население

GİRİŞ

Hertvisi'nin Kısa Tarihi

41° 34' 40" Kuzey, 43° 17' 07" Doğu meridyenleri arasında yer alan Hertvisi, Gürcistan'ın en eski kalelerinden olup tarihi Meskheti bölgesinde, Kür ve Pervane nehirlerinin birleştiği yerde yerleşmiştir. Hertvisi aynı zaman tarihi Samtske ve Cavakheti bölgelerini hem birleştiren hem de ayıran bir kaledir (Şekil 1).

Şekil 1: Hertvisi Kalesi

Kaynak: <http://arch-heritage.livejournal.com/2275383.html>

Tarih boyunca Gürcistan sınırlarında anayolları Kür Nehri boyunca geçmekteydi. Bu yüzden bu yollara her zaman dikkat edilmiş ve onarılmıştır. 1595 yılı tahrir defteri kayıtlarında bu onarımın bir örneğini görmekteyiz. Ahıska Sancağı Güney Nahiyesi reayasız köylerinden ve yıllık 10.200 akçe vergisi olan Tsinis Köyü tekalif vergisinden muaf tutulmuş ve bu köye, 22 km uzunluktaki Ahıska-Azğur yolunun iyileştirilmesi ve tamiri işleri verilmişti (Cikia, 1947: 32). Zira Ahıska (Akhalsikhe)-Azğur yolu hem

stratejik hem de tıcarî önem taşımaktaydı. Böyle önemli güzergahlardan biri de Hertvisi-Akhaltsik (Ahıska) yoludur.

Tarihi Cavakheti yolu üzerinde yerleşen Hertvisi Kalesi diğer önemli kaleler gibi taaruzlarla karşılaşmaktaydı. Kale yüksek kayalık üzerinde kurulmuş olup iki taraftan Kür Nehri ile çevrilidir. Bu da kalenin korunmasında büyük önem arz etmektedir.

Kale iki ana bölümden; kale ve duvarlardan oluşmaktadır. Kale doğu ve güneyden bir çit ile çevrilidir. Duvarların yüksekliği çit hasar nedeniyle bilinmemektedir. Kalenin kuzey-doğu tarafı kayalık olduğundan oraya ulaşılması mümkün değildir. Prizmatik kulelerin olduğu bilinmektedir. Kale nehre giden tünelin kuzeybatı bölümünde inşa edilmiştir (Zakaraya, 1988: 62). İçerisinde küçük kilise kalıntıları bulunmaktadır. Dimitri Bakradze bu kilisenin 985 yılına ait olduğunu bildirmektedir (URL 1, 2016). Daha sonralar yerli halkın İslâm dinine geçmesiyle burada mescit de inşa edildi (Zisserman, 1870: 5).

Kale sahipleri aynı zamanda savaş ve ticari yolun kontrolünü de elinde tutmaktaydı. Vakainame yazarı Leonti Mroveli Hertvisi'nin Antik çağda M.Ö IV. Yüzyılda inşa edildiğini yazmaktadır (Zakaraya, 1982: 46). Mısır'da İskenderiye gibi dünya kültür merkezinin temelini atan Makedonyalı İskender menkıbeye göre Hertvisi'ni dağıtmıştır (URL-2). Bu kent 1283 yılında Samtske'nin diğer kaleleri gibi ikinci defa Moğollar tarafından tahrip edilmiştir. Hertvisi, 1354-1356 yıllarında genişletilmiş ve yeniden tesis olunmuştur. Daha sonralar kale Samtskhe-Saatabago atabey hanedanlarının mülkiyetine geçmiştir. Fakat 1588 yılında II. Menüçör kaleyi Şah Abbas'a teslim etmek mecburiyetinde kalır. Az zaman sonra kale Osmanlı Devleti hakimiyetine geçer. Hertvisi savaş zamanlarında üs görevini, barış zamanında ticaret merkezi görevini yapmıştır. Hatta 1590 yılında Osmanlı-İran antlaşması gereğince bölge tam olarak Osmanlı hakimiyetine geçmiş ve Hertvisi Rabat Kale'sinde Osmanlı mufafız kuvvetleri yerleşmişti (URL-3, 2016).

Kale 1624 tarihinde Kızılbaşların elinde bulunduğu zaman Osmanlı Devleti'nde Magrav han (Kvariani, 1980: 5) olarak bilinen Giorgi Saakadze tarafından alınsa da kısa süre sonra yine Osmanlıların eline geçer. Olayı Vahuşti şöyle yazar: “Mouravi Giorgi Aspinza yakınlarında Kızılbaşlarla mücadelede başarı kazanır, Kızılbaşların elindeki diğer kaleleri Osmanlılara teslim eder” (Bagrationi, 1976: [119]). 1771 yılında çar İrakli tarafından kısa süreli alınan kale yine Osmanlıların elinde kalır (Sisişvili, 1995: 104). 1828-1829 Rus-Türk savaşı sonucu Edirne Antlaşması gereğince Hertvisi tazminat olarak Ruslara bırakılıyor.

Hertvisi'nin Etimolojisi, Kullanış Şekilleri ve Uzak Taşımaları

Rostomaşvili'nin bildirdiğine göre Hertvisi iki kelimeden: “Hevi” ve “ertvis” kelimelerinden oluşmuştur. “Hevi” nehir, su; “ertvis” ise birleşme anlamlarını ifade etmektedir (Cikia, 1958: 242). D. Çubinaşvili 1840 yılında bastırıldığı sözlüğünde Hertvisi kelimesinin anlamını “კუნძული” (kundzuli), yani “ada” olarak vermiştir. Aynı fikir İoseliani'nin 1852 senesinde yayınladığı sözlüğünde de ifade edilmiştir (Şanidze, 2009: 5). Ünlü Gürcü bilim adamı Akaki Şanidze, yazısında Dicle ve Fırat arasındaki Mezopotamya'yı örnek göstererek Hertvisi'nin “კუნძული-kundzuli (ada) değil de, ნახევარ კუნძული - nakhevar kundzuli (yarımada) fikrini daha doğru bulmakla yanı sıra Rostomaşvili'nin fikrini de kabul etmektedir (Şanidze, 2009: 6-8). Poçua da Hertvisi'nin anlamını hem კუნძული-kundzuli (ada) hem de ნახევარ კუნძული - nakhevar kundzuli (yarımada) şeklinde karakterize etmektedir (Poçua, 1987: 94). Marie Felicite Brosset Hertvisi'ye ait Soukhhan'ın “deniz içinde bir kara parçası” manasını haklı olarak doğru bulmamış ve bu ismin menşenin meçhul olduğunu yazmıştır. Fakat kendisi Hertvisi'ye

Kartvis adını vermekle onun Kür Nehri'nin bir kolu kenarındaki aynı addaki kale ile karıştırmıştır (Brosset, 2003: 140).

Hertvisi ismi, Katip Çelebi'de "Hartus" (Katip Çelebi, 2013: 623, 638), Evliya Çelebi'de "Hirtiz" (Evliya Çelebi, 2005: 374-375), Peçevi İbrahim Efendi "Hirtiz" (Peçevi İbrahim Efendi (1999: 40), Fahrettin Kırzioğlu "Khertus", "Khertvis", "Khirtiz" (Kırzioğlu, 1998: 292, 294-295), Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı'da "Hertus" (Başar, 1997: 125), Feridun Ababay "Hartus" (Ababay, 2000: 299), Mecit Doğru 1573 tarihli Gürcistan Tahrir Defteri (Küçük Ardahan) kayıtlarına dayanarak "Hirtiz" (Doğru, 1985: 32), Marie Felicite Brosset'te, Hertvisi, Hertvis, Hertuisi (Brosset, 2003: 16, 74, 140, 379, 403), Leonti Mroveli'de "Khertvisi (Mroveli, 1979:27-28, 102), Bagrationi'de "Khertvisi" (Bagrationi, 1976: [176]) şekillerinde ifade edilmiştir.

Hertvisi ismine "Defter-i Mufassal Vilayet-i Gürcistan" tahrir defterinin I. Cildinin 8, 11, 78, 172, 192 ve 212 sayfalarında rastlıyoruz. Bu isim Ahıska Sancağı'nın Ude Nahiyesi'nde "Hertvis hâli 'an'ir-re'âyâ tâbi '-i Ude" şeklinde zikrolunmuş ve onun yıllık 4000 akçe vergisi kaydedilmiştir (Cikia, 1947: 78). Hertvisi Sancağı'nda ise üç nahiyenin sosyo-ekonomik durumları hakkında bilgi verilmiştir (Cikia, 1947: 172-215).

Hertvisi ismine değişik coğrafyalarda rastlanılmaktadır. Bu, halkın yer değiştirmesinin sonucudur. Aynı coğrafyada olanlar yakın taşımaya, uzak coğrafyada olanlar uzak taşınmaya aittir. "Yukarı ve Aşağı", "Ülya ve Süfla", "Büyük ve Küçük" kelimeleri ile oluşan toponimleri yakın taşımaya ait edebiliriz. Hertvisi Nahiyesi'ndeki "Karye-i Dilika-i Ülya ve Süfla"yı yakın taşımaya örnek verebiliriz. Uzak coğrafyada olanlara şunları ait edebiliriz: 1. Posof'un Surtskap köyünün kuzeyinde, Ardanuc'un doğusunda, Artvin İli Borçka ilçesinin eski bucağı ve bucağa bağlı Hertvisi köyü (Şanidze, 2009: 8). Köyün ismi 1925'de Camii olarak değiştirilmiştir; 2. Acara Özerk Cumhuriyetinin Khelvaçauri Belediyesi'nin Acarisskali sakrebulosu'na bağlı Hertvisi köyü. Buköy Çoruh Nehri'nin sağ ve Acarasuyu'nun sol tarafında yerleşmektedir. Rakımı 260 m. (Gürcü Ansiklopedisi, 1987: 47).

Hertvisi Nahiyesi

Hertvisi Nahiyesi 312 yıl (1266-1578) Samtskhe-Saatabago ve 250 yıl (1579-1829) Osmanlı Devleti'nin Çıldır, be nâm-diğer Ahıska Eyâleti sınırları içerisinde yer almış ve Hertvisi Sancağı'na bağlı olarak yönetilmiştir. Bu nahiyenin toprakları, günümüzde Gürcistan Cumhuriyeti Samtskhe-Cavakheti Bölgesi'nin Aspinza ve Akhalkalaki belediyeleri sınırları içerisinde bulunmaktadır. Nahiyenin merkezi Hertvisi olup Kür Nehri kıyısında, tarihi anayolu üzerinde yerleşmektedir.

Tahrir defterinde Hertvisi; sancak, nahiyeye merkezi olarak kullanılmış olup halkın yaşadığı belli bir karye (köy) olarak da ifade edilmiştir.

Hertvisi Sancağı'na bağlı Hertvisi Rabat Kalesi defterde karye (köy) olarak adlandırılrsa da köy olmadığı kesin. Rabat isimli bir muhteşem kaleye de sahip olan Hertvisi'nin şehir olması muhakkaktır.

Hertvisi, Hertvisi, Mişe Cavakhet ve Buzmaret nahiyelerinden oluşan Hertvisi sancağının 1. nahiyesidir (Cikia, 1947: 95-104; Abuladze, 1979: 80). Nahiyede 38 vergi ünitesi bulunmaktadır. Bunlar; bir rabat kale, 35 karye ve iki mezraadan oluşmaktadır. Defterde, Rabat kale ve 31 karyenin tam tahrir dökümü verilmiş, 2 mezra ve dört karyenin ise yalnız vergi hâsılatı belirtilmiştir.

Tahrir defterinin düzenlendiği 1595 yılında Hertvisi Rabat Kalesi hem sancak merkezi hem de nahiyeye merkezi olup toplam 129 haneden ibaret olmuştur (Cikia, 1947: 172). 1870

yılında Tiflis Guberniyası Akhaltsikh (Ahıska) kazasının köyü konumunda olan Hertvisi'de hane sayısı 157 olmuştur (Zisserman, 1970: 5), Hertvisi, 1886 yılında Ahılkelek kazasına bağlı olup hane sayısı 229 olarak kayıtlara geçmiştir (SSDZK, 1886). Günümüzde Hertvisi, Samtskhe-Javakheti Bölgesi Aspinza Belediyesi Toloş Sakrebulo'sunun; Toloş, Gelsunda ve Hertvisi köylerinden biridir. 2002 yılında Hertvisi'de 203 hane yaşamaktaydı (Sakartvelos statitikis sakhelmsipo departamenti, 2003: 187).

XVI. YÜZYILDA HERTVİS SANCAĞI HERTVİS NAHİYESİ'NİN NÜFUSU

Hertvisi Rabat Kale Nüfusu

Çıldır Eyâleti'nde her hane 8 kişiden ibarettir (Bekadze Iasha, 2015: 103). Hertvisi nahiyesinin merkezi olan Hertvisi Rabat Kalesi'ndeki 127 haneyi 8 katsayı ile çarptığımızda nüfusun 1016 kişi olduğu görülmektedir. Hertvisi Rabat'ta iki nefer evli şahısları (hanımları ile birlikte) buna eklersek bu sayı 1020'ye yükselmektedir². Bu sayı nahiyeye merkezi olan Hertvisi Rabat Kale nüfusunun hesaplanmasında eksik sayılmaktadır. Zira Hertvisi hem sancak hem de nahiyeye merkezi olduğundan buradaki kadı, asker, idari yöneticiler kayıta alınmamaktadır. Bu durumda kentin yaklaşık nüfusunu bulmak için % 15 kadar bir sayıyı bu nüfusa eklemenin uygun olduğunu düşünüyoruz (Emecen, 1989: 57). Sayısı bilinmeyen zümreleri % 15 (153 kişi) eklediğimiz zaman Hertvisi Rabat Kalesi'nin nüfusu 1173 kişiden ibaret olduğunu görmekteyiz.

Kırsal Nüfus

XVI. yüzyılda Çıldır Eyâleti'nin tüm nahiyelerinde olduğu gibi Hertvisi Nahiyesi'nde sosyo-ekonomik hayatın ağırlık merkezini karyeler (köyler) teşkil etmekteydi. Osmanlı zamanında köyler ekonominin tek vericisiydi (Akdağ, 1979: 50).

Kırsal nüfus köy hane reislerinin sayını 8 katsayı ile çarparak bulunabilir. Tahrir defterinde Hertvisi Nahiyesi'nde Rabat Kale'nin hane sayısını nahiyenin toplam hane sayısından düşersek köylerdeki toplam hane sayısı $541-129=412$ haneden oluşmaktadır. Bu rakam 8 katsayısı ile çarpıldığında ise kırsal nüfus bulunmuş olur. Yani $412 \times 8 = 3.296$ kişi.

Hertvisi Nahiyesi nüfusu nahiyede bulunan coğrafi birimlerin tümünden ibarettir. Şöyle ki;

Nahiyeye merkezi Hertvisi Rabat Kale'sinin nüfusu : 1.173 kişi.

Kırsal Nüfus: 3.296 kişi.

Hertvisi Nahiyesi'nin Toplam Nüfusu: 4.469 kişi.

Yerleşirme

Hertvisi Nahiyesi 1595 yılında Çıldır, nam-ı diğer Ahıska Eyâleti Hertvisi Sancağı'na bağlı olup nüfusu hakkında tam bilgi verilmemekte ve yalnız hane reislerinin isimleri ve baba adları yazılmaktadır. 14.500 akçe ödeyen "hâlî 'an'ir-re'âyâ", yani re'âyâsız 4 köy ve 3.700 akçe ödeyen 2 mezranın nüfusunun neden olmadığı hakkında elimizde tam bilgi bulunmamaktadır. Diğer 1 Rabat Kale ve 32 köyde ise 539 hane bulunmaktaydı. Hertvisi Nahiyesi'nin tahririne "Karye-i Rabat kale-i Hertvis tâbi-i m." ile başlanmış olup" ve "Mezraa-i Danet tâbi-i m." mezraası ile bitmiştir. Hertvisi Nahiyesi tahririnin incelediğimizde görüyoruz ki, burada hane reislerinin isim ve baba adları, onların

² Bennâk babasının yanında çalışan evli kimselerdir. Her bennâk ailesini hanımıyla birlikte 2 kişi olarak düşünmekteyiz.

ödedikleri ispenç, murahhasiye, bâd-i havâ, tarım ürünlerinin miktarları ve onların tahrir kıymetleri, hayvancılık, bostancılık ve diğer ticari faaliyetlerden alınan vergilerin haricinde her hangi bir nüfus kaydı bulunmamaktadır.

HERTVİSİ NAHİYESİ KARYELERİNİN TOPLAM HÂSILATI

“Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri'nin 11-12. Sayfalarında Hertvisi Sancağı Hertvisi Nahiyesi rabat, köy ve mezraalarının isimleri yıllık vergi hasılatı tablo halinde verilmiştir. Buna göre 1595 yılında nahiyede toplam 38 vergi ünitesi olup yıllık hasılatı 391 442 akçedir (Cikia, 1947: 11-12). 26200 akçe vergisiyle Saro karyesini, 25000'er akçe vergisiyle Hertvisi Rabat Kalesi ve Pia köyü takip etmektedir. En az vergisi olan coğrafi birim ise 1000 akçe vergisi olan Gom köyüdür. Defterde “hâlî ‘an’ir-re’âyâ”, yani kimsesiz ve boş köyler şeklinde kaydı yapılmış olan 2000 akçesi ile Ormos, 3000 akçesiyle Daudavban, 4500 akçesiyle Oske ve 5000 akçesi ile Diliske-i Ülya ve Süfla tam tahrir dökümü verilmiş Gom köyünden daha fazladır. Ayrıca 2000 akçelik vergisiyle Bavra ve Mokbet, ve 1700 akçelik vergisiyle Daniyet mezraları da Gom köyünün vergisinden fazladır (Cikia, 1947: 11-12; Tablo, 1).

Tablo 1: Hertvis Nahiyesi Rabat, Köy ve Mezraalarının Yıllık Toplam Vergi Hâsılatı

[No]	[Karyeler / Köyler]	[Hasıl, akçe]	[No]	[Karyeler / Köyler]	[Hasıl, akçe]
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	25000	20	Karye-i Alanzia	5200
2	Karye-i Alcuva	10000	21	Karye-i Kulilet	5500
3	Karye-i Prtena	16000	22	Karye-i Gom	1000
4	Karye-i Murcikan	11000	23	Karye-i Saloşet	12265
5	Karye-i Rokat	9000	24	Karye-i Hedlisuban	14000
6	Karye-i Hizabavra	15165	25	Karye-i Orhopia	13297
7	Karye-i Çunçhel	9000	26	Karye-i Gelsunda	7000
8	Karye-i Dadeş	10000	27	Karye-i Naisa	4000
9	Karye-i Azgüde	9000	28	Karye-i Skalmerthav	8999
10	Mezra-i Bavra ve Mokbet	2000	29	Karye-i İpnet	17200
11	Karye-i Toloş	20000	30	Karye-i Saro	26200
12	Karye-i Tolerta	8000	31	Karye-i Oskeria	7000
13	Karye-i Shenkala	8000	32	Karye-i Şodirvan	12000
14	Karye-i Niçgor	15000	33	Karye-i Hiza	15100
15	Karye-i Diliske	19666	34	Karye-i Pia	25000
16	Karye-i Ormos cez ez	2000	35	Karye-i Dauduvban	3000
17	Karye-i Kunsu	20000	36	Karye-i Erske	4500
18	Karye-i Bnela	12000	37	Karye-i Dilika-i Ülya ve Süfla	5000
19	Karye-i Kvarşa	10000	38	Mezra-i Daniyet	1700

Kaynak: Cikia, 1947: 11-12

Gerek tablo halinde olan 11. gerekse de metnin 172. sayfalarında başlık “Nahiye-i Hertvis der livâ-i m.” şeklinde verilmiş olması Hertvisi Nahiyesi'nin adı geçen (“der livâ-i m [ezbûr]), yani Ahıska Livâsı'na ait olduğu gözükmektedir. Fakat bu nahiye Hertvisi Sancağı'na aittir. Hertvisi Livâsı'nın diğer nahiyelerinde bu eksiklik giderilmiş olup Hertvisi Sancağı'na bağlı diğer iki nahiye şöyle kayd olunmuştur: “Nahiye-i Mişe Cavahet der Livâ-i Hertvis” ve “Nahiye-i Buzmaret Der Livâ-i Hertvis (Cikia, 1947: 12-13).

HERTVİSİ NAHİYESİ'NDEKİ VERGİ KALEMLERİ VE MİKTARLARI

Hertvisi Nahiyesi vergi kalemleri 1595 tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteri ışığında araştırılmış ve tarafımızca hesaplanıp tablo haline getirilmiştir. Bu bilgilerin sonralar bölgenin ekonomik yönden nasıl değiştiğini belirlemekte önemli olduğundan çalışmamıza eklenmiştir (Tablo 2).

Tablo 2. Hertvisi Nahiyesi'nin Tahriri Yapılmış Köylerinin Vergi Kalemleri ve Hâsılatı

No	Vergi Kalemleri	Kile	Kıymet	No	Vergi Kalemleri	Kıymet
1	İспенç, 539 nefer		13475	14	Resm-i âdet-i ağnam	7187
2	Bennâk, 2 nefer		36	15	Resm-i hıncır	3160
3	Hınta	10365	103650	16	Resm-i yaylak	2286
4	Şair	11590	92720	17	Resm-i yatak	972
5	Çavdar	2255	18040	18	Resm-i yonca ve giyâh	3931
6	Erzen	525	4200	19	Resm-i kevvâre	3836
7	Nohut	33	990	20	Bâd-i havâ ve resm-i arûs	6286
8	Mercimek	35	700	21	Nısf-ı bâd-i havâ ve resm-i arûsiye	1279
9	Zegrek	121	1008	22	Resm-i tapû ve deştânî	4697
10	Şıra, men	5650	45200	23	Resm-i murahhasiye	1010
11	Resm-i meyve		2075	24	Âsiyâb 16 bâb	660
12	Resm-i bostân		3106	25	Âsiyâb 6 bâb harâb	
13	Ceviz	58	1260	26	Bezîrhâne 2 bâb	120

Kaynak: Cikia, 1947: 172-192

XVI. YÜZYILDA HERTVİSİ NAHİYESİ'NDE EKONOMİK YAŞAM

Kafkasya coğrafyasının stratejik bölgelerinden olan Hertvisi Samtskhe Javakheti’i birleştiren ana yolu üzerinde yer almaktadır. Onun anayolunda olması ticari önemini de kendisine kazandırmıştır.

1595 Tarihli “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” tahrir defteri ışığında Hertvisi Nahiyesi’nin ekonomik yapısını incelediğimiz zaman şunu görüyoruz ki, nahije köylerinde XVI. yüzyılda tarım, hayvancılık ve bağcılık yapılmaktadır.

TARIM

Hububat

Tarımda en önemli yeri hububat teşkil etmektedir. Hububat ürünlerinden buğday ve arpa gıda maddesi olmakla yanı sıra stratejik önem arz etmektedir (Güçer, 1964: 38-41). Zira buğday ve atların yiyeceği arpaya ve samana çok ihtiyaç duyulmaktadır. Hertvisi Sancağı Hertvisi Nahiyesi’nde “hınta” (buğday), “şa’ir” (arpa), “çavdar” ve “erzen” (darı, mısır) olmak üzere dört tür üründen hububat öşrü alınmıştır. Defter kayıtlarına göre bunları birer birer inceleyelim.

Arpa (Şa'ir)

Hertvis Sancağı Hertvisi Nahiyesi’nde hububat üretimi içerisinde ilk sırayı arpa almaktadır. Arpanın defterde ismi “şa’ir”olarak geçmektedir. Arpa üretimi en fazla Hertvisi Rabat Kale, Prtena, Diliske, Kuntsa, İpnet, Saro, Hiza karyelerinde yapılmaktadır. En az arpa üretimi ise Toloş, Naise, Gelsunda ve Gom karyelerinde yapıldığı bilinmektedir. Arpa vergisinin miktarı 16 565 kile, tahrir değeri ise 132.520 akçedir (Tablo 3)

Tablo 3. Hertvisi Nahiyesi'nin Tahriri Yapılan Köylerin Hububat Vergi Dökümü

No	Karyeler	Hinta		Şair		Çavdar		Erzen	
		kile	kıymeti	kile	kıymeti	kile	kıymeti	kile	kıymeti
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	500	5000	1000	8000	120	960	100	800
2	Karye-i Alcua	350	3500	500	4000	100	800	-	-
3	Karye-i Prtena	500	5000	1000	8000	6 ³ [60]	480	-	-
4	Karye-i Murcikan	450	4500	500	4000	100	800	-	-
5	Karye-i Roket	300	3000	350	2800	50	400	15	120
6	Karye-i Hizabavra	720	7200	625	5000	50	400	10	80
7	Karye-i Çunçhel	400	4000	300	2400	20	160	-	-
8	Karye-i Dadeş	400	4000	400	3200	100	800	10	80
9	Karye-i Azgyüde	400	4000	300	2400	10	80	15	120
10	Karye-i Toloş	400	4000	200	1600	10	80	10	80
11	Karye-i Tolerta	300	3000	300	2400	100	800	-	-
12	Karye-i Shenkala	350	3500	300	2400	15	120		
13	Karye-i Nicğori	500	5000	400	3200	30	240	80	? [800] ⁴
14	Karye-i Diliske Ma'a Çayır	600	6000	900	7200	500	4000		
15	Karye-i Kunsu	600	6000	800	6400	200	1600	100	800
16	Karye-i Bnala	500	5000	300	2400	10	80	10	80
17	Karye-i Kvarşa	400	4000	400	3200	30	240	-	-
18	Karye-i Alanzia	200	2000	200	1600	20	1600 ³	10	80
19	Karye-i Kulilet	250	2500	250	2000	50	400	-	-
20	Karye-i Gomi	30	300	40	320	-	-	-	-
21	Karye-i Saloşet	600	6000	500	4000	50	400	-	-
22	Karye-i Hedlisuban	650	6500	700	5600	-	-	-	-
23	Karye-i Orhopia	650	6500	700	5600	20	160	-	-
24	Karye-i Gelsunda	250	2500	300	2400	20	160	5	40
25	Karye-i Naisa	200	2000	200	1600	10	80	-	-
26	Karye-i Skalmerthav	350	3500	500	4000	10	80	-	-
27	Karye-i İpnet	740	7400	800	6400	125	1000	-	-
28	Karye-i Saro	850	8500	1500	12000	100	800	100	800
29	Karye-i Oskeria	400	4000	300	2400	10	80	5	40
30	Karye-i Şodirvan	400	4000	700	5600	100	800	50	400
31	Karye-i Hiza	600	6000	800	6400	125	1000	-	-
32	Karye-i Pia	545	5450	500	4000	110	880	5	40
	Hâsıl	10365	103650	11590	92720	2255	18040	525	4200

Kaynak: Cikia, 1947: 172-192

Gerek II. Selim Devri'ne ait 1573 tarihli "Gürcistan Vilâyeti Kanunnamesi" gerekse de III. Mehmed Devri'ne ait 1595 tarihli "Gürcistan (Ahıska) Kanunnâmesi"nin içerdiği hükümlere baktığımızda kile ile ilgili her hangi bir hüküm bulunmamaktadır. Bu yüzden merkez olan İstanbul kilesini hesaplamalarda baz alabiliriz. 1 İstanbul kilesi 25,656 kg'dır.

³ Defterde yanlış olarak 6 yazılmıştır. 60 olduğu hasıllardan anlaşılmaktadır.

⁴ 80 kile erzenin tahrir kıymeti yanlışlıkla yazılmamıştır. 800 olmalıdır

⁵ Defterde yanlış olarak 1600 yazılmıştır. Oysaki 20 kile çavdarın kilesi 8'den 160 akçe olmalıdır.

(İnalçık, 2000: 444). Tahrir defteri bilgilerine göre Hertvisi Sancağı nahiyelerinde arpanın bir kilesinin kıymeti 8 akçedir. Gürcistan Kanunnâmesi'ne gereğince 1/5 vergi alındığına göre Hertvisi Nahiyesi'ndeki üretim 82.825 kile olmaktadır. Her hane için arpa üretimi yaklaşık 153,7 kileyi bulmaktadır. Kişi başına üretim ise 19.21 kiledir. Kilesi 8 akçe olan arpanın 1 kg fiyatı 0,31 akçe olmaktadır.

Hınta (Buğday)

Hertvisi Nahiyesi tarım ekonomisi içerisinde en önemli yerlerden biri de buğday üretimidir. Buğday, nahiyenin tam tahrir dökümü verilmiş tüm coğrafi birimlerinde yetiştirilmekteydi. Nahiyeden toplam 14.385 kile buğday vergisi alınıyordu. Bunun da tahrir değeri 143.850 akçedir (Tablo 3). Gürcistan Kanunnâmesi gereğince halktan 1/5 vergi alındığına göre toplam üretimin 71.925 kile olduğunu görmekteyiz. Hınta üretimi en fazla Hizabavra, Diliske, Kuntsa, Şaloşet, Hedlisuban, Orhopia, İpnet, Saro ve Hiza karyelerinde yapılmaktadır. En az arpa üretimi ise Alanzia, Gomi ve Naisa karyelerinde yapıldığı bilinmektedir. Üretim olarak her haneye 133,4 kile olup kişi başına da yaklaşık 16.68 kile buğday düşmektedir (Tablo 6)

Tahrir defterinden anlaşıldığına göre 1 kile buğdayın fiyatı 10 akçedir. Bu durumda 1 kg buğdayın fiyatı 0.39 akçeye denk gelmektedir (Tablo 9)

Çavdar Üretimi, Hasılatı ve Öşrü

Nahiyede çavdar üretimi buğday ve arpadan sonra üçüncü sırayı almaktadır. Çavdardan alınan vergi miktarı 2255 kile olup onun da para karşılığı 18.040 akçedir (Tablo 3). Çavdarın üretimi 11,275 kiledir. Her hane için 20,9 kile olan üretim kişi başına 2,61 kileyi teşkil etmektedir. En fazla çavdar üretim Diliske ve Kuntsa köylerinde yapılmaktadır. Çavdar en az Azgüde, Toloş, Bnela, Naisa, Skalmerthav ve Oskeria köylerinde üretilmekteydi. Kilesi 8 akçe olan arpanın 1 kg fiyatı 0,31 akçe olmaktadır (Tablo 9).

Erzen (Mısır) Üretimi, Hasılatı ve Öşrü

Hertvisi Nahiyesi'nde arpa, buğday, çavdardan sonra az da olsa ziraatı yapılan ürün erzen başlığı altında vergi tahsil edilen mısırdır. Nahiyenin tam tahrir dökümü verilmiş 32 karyesinin 15 karyesinde (Hertvis Rabat Kalesi, Rokat, Hizabavra, Dadeş, Azgüde, Toloş, Nicğori, Kuntsa, Bnela, Alanzia, Gelsunda, Saro, Oskeria, Şodirvan ve Pia) yetiştirilmekteydi. Hertvisi Nahiyesi'nde erzen vergisi 525 kile olup bunun da tahrir değeri 4200 akçedir (Tablo 3). Tahrir kıymetinden de görüldüğü gibi erzenin 1 kilesinin fiyatı 8 akçedir. Yani 1 kg erzen 0,31 akçeyi bulmaktadır. Erzenin üretim miktarı 2625 kiledir. Her haneye göre ortalama üretim 4,87 kile olup kişi başına üretim ise 0.61 kiledir.

Böylelikle, Hertvisi Nahiyesi'nde kişi başına düşen üretim miktarı arpa 19,21 kile, buğday 16.68 kile, çavdar 2,61 kile, erzen 0,61 kile olmuştur (Tablo 6).

Bakliyat

Araştırma kaynağımız olan "Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistân" tahrir defterinde nohut, mercimek ve bakla kaydolunmuştur. Hertvisi Nahiyesi'nde üretilen bakliyat türlerinden nohut ve mercimeğin ismi geçmektedir. Nahiyede bakla üretimi yapılmamaktadır. Baklagillerin çok az üretildiği tahrir defterlerinde gözükmemektedir. Bunlar daha fazla ailenin tüketimi için ekilmekte olup pazara çok az çıkarılmaktaydı. Tam tahrir dökümü verilmiş 32 karyenin 14'ünde nohut ve mercimek ekilmektedir. Nahiyede nohuttan elde edilen gelir 33 kile olup onun da tahrir değeri 990 akçedir. Mercimek hâsılatı ise 35 kile olup para değeri de 700 akçeyi bulmaktadır (Tablo 4).

Tablo 4. Hertvisi Nahiyesi'nin Tahriri Yapılan Köylerin Bakliyat Vergi Dökümü

No	Karyeler	Nohut		Mercimek	
		kile	kıymeti	kile	kıymeti
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	5	150	6	120
2	Karye-i Rokat	2	60	2	40
3	Karye-i Hizabavra	2	60	3	60
4	Karye-i Dadeş	2	60	2	40
5	Karye-i Azgyüde	3	90	3	60
6	Karye-i Toloş	2	60	2	40
7	Karye-i Niçgori	3	90	2	40
8	Karye-i Kunsu	3	90	3	60
9	Karye-i Bnela	2	60	2	40
10	Karye-i Kvarşa	2	60	2	40
11	Karye-i Saro	4	120	5	100
12	Karye-i Şodirvan	1	30	2	40
13	Karye-i Pia	2	60	1	20
14	Mezra-i Daniyet	33	990	35	700

Kaynak: Cikia, 1947: 172-192

Hertvisi Nahiyesi'nde Keten Üretimi: Zeğrek

Zeğrek en eski kültür bitkilerinden olup iki farklı özelliğe sahiptir. Terkibinde hem lif hem de yağ bulunmaktadır. Lifi dokumacılıkta, yağı ise gıda olarak kullanılmaktadır (Özcan, 2014: 92). Hertvisi Nahiyesi'nden 121 kile zeğrek vergisi alınmaktaydı. Bunun da tahrir değeri 1008 akçedir (Tablo 5).

Tablo 5. Hertvisi Nahiyesi Tahriri Yapılan Köylerinin Zeğrek Vergi Dökümü

No	Karyeler	Kile	Kıymeti
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	10	100
2	Karye-i Murcikan	10	100
3	Karye-i Rokat	10	80
4	Karye-i Hizabavra	5	40
5	Karye-i Çunçhel	10	80
6	Karye-i Dadeş	10	80
7	Karye-i Azgyüde	3	24
8	Karye-i Toloş	3	24
9	Karye-i Tolerta	8	64
10	Karye-i Shenkala	10	80
11	Karye-i Niçgori	5	40
12	Karye-i Diliske	10	80
13	Karye-i Saloşet	4	32
14	Karye-i Saro	10	80
15	Karye-i Hiza	10	80
16	Karye-i Pia	3	24
	Hâsıl	121	1008

Kaynak: Cikia, 1947: 172-192

Zeğrekle ilgili tahrir dökümüne baktığımızda 1 kile zeğreğin fiyatı 8 akçeyi bulmaktadır.

Tablo 6. Kişi Başına Düşen Üretim

Ürünler	Toplam Üretim	Toplam Hane	Haneye göre, kile	Hanede 8 kişi başına, kile	Kg olarak
Hınta/buğday/	71.925	539	133,4	16,68	428
Şair/arpa/	82.825	539	153,66	19,21	493
Çavdar	11.275	539	20,9	2,61	67
Erzen	2.625	539	4,87	0,61	15,6

Kaynak: Cikia, 1947: 172-174

Bostân Tarımı, Hasılatı ve Öşrü

Hertvisi Nahiyesi'nde hububat tarımından sonra en önemli ziraat çeşidi bostandır. Tahrir defterinde bu vergi çeşidi “resm-i bostân” şeklinde zikredilmektedir. Nahiyeden bostan vergisinin miktarı 3106 akçedir. Bostân ziraatı nahiyenin tahrir dökümü yapılmış 32 köyesinin 27'de yetiştirilmektedir (Tablo 7).

Tablo 7. Tam Tahrir Dökümü Yapılan Köylerin Bostân Vergisi

No	Karyeler	Resm-i bostân	No	Karyeler	Resm-i bostân
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	250	15	Karye-i Bnela	190
2	Karye-i Alcuca	30	16	Karye-i Kvarşa	100
3	Karye-i Prtena	268	17	Karye-i Alanzia	50
4	Karye-i Murcikan	38	18	Karye-i Kulilet	50
5	Karye-i Rokat	100	19	Karye-i Gomi	10
6	Karye-i Hizabavra	35	20	Karye-i Saloşet	115
7	Karye-i Çunçhel	100	21	Karye-i Hedlisuban	150
8	Karye-i Dadeş	50	22	Karye-i Orhopia	50
9	Karye-i Azgyüde	50	23	Karye-i Gelsunda	150
10	Karye-i Toloş	150	24	Karye-i Naisa	20
11	Karye-i Tolerta	100	25	Karye-i Skalmerthav	50
12	Karye-i Shenkala	100	26	Karye-i İpnet	200
13	Karye-i Diliske	400	27	Karye-i Saro	200
14	Karye-i Kunsu	100		Toplam	3106

Kaynak: Cikia, 1947: 172-192

Defterde resm-i bostân adı altında hangi ürünlerin olduğu ayrıntılı yazılmamıştır. Bostanın aynı zamanda kavun-karpuzun ortak adı olduğunu bildiğimizden Hertvisi Nahiyesi'nde bostan vergisi adı altında kavun, karpuz gibi ürünlerin olduğu muhakkaktır. Tahrir dökümünden de görüldüğü gibi Hertvisi Nahiyesi'nden resm-i bostân adı altında toplam 3.106 akçe vergi alınmaktaydı. Nahiyenin tam tahrir dökümü verilmiş Nicğori, Oskeria, Şodirvan, Hiza ve Pia köylerinden bostân vergisi alınmamaktadır. Bu köylerde bostân ürünlerinin halkın kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar olduğunu düşünüyoruz.

BAHÇE, TARIMI, HASILATI VE VERGİSİ

Meyve Tarımı ve Hasılatı

Hertvisi Nahiyesi'nden “resm-i meyve” adı altında 2075 akçe vergi alınıyordu (Cikia, 1947: 172-192). 500 akçelik meyve vergisiyle Pia köyü birinci sıradadır. Onu 300 akçelik

vergesiyle Hertvisi Rabat Kalesi takip etmektedir. Tam tahrir dökümü verilmiş 32 karyenin 13'ünden meyve öşrü alınmaktadır. Şüphesiz diğer köylerde de halkın kendi ihtiyacını karşılayacak kadar meyve yetiştirilmekteydi. Nahiyede olan meyvelerin çeşit ve miktarları hakkında bilgi edinemiyoruz. Fakat sözlü kaynaklara dayanarak bölgede süt, şah, söbe, güzel sofrta, kristal elma ve çeşitli armut olduğu bilinmektedir. Bunlardan pestil ve pekmez yapılmaktaydı. Meyve öşrü kayıt olunurken yalnız verginin bedeli akçe olarak yazılmıştı (Tablo 8).

Tablo 8: Tahriri Yapılan Köylerinin Ceviz, Şıra ve Resm-i Meyve Vergi Dökümü

No	Karyeler	Ceviz		Şıra		Resm-i meyve
		kile	kıymeti	men	kıymeti	kıymeti
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	20	400	500	4000	300
2	Karye-i Alcua	-	-	100	800	-
3	Karye-i Rokat	5	100	100	800	-
4	Karye-i Hizabavra	-	-	100	800	-
5	Karye-i Dadeş	-	-	100	800	50
6	Karye-i Azgyüde	-	-	125	1000	50
7	Karye-i Toloş	5	100	1500	12000	200
8	Karye-i Nicğori	10	200	500	4000	235
9	Karye-i Kunsu	-	-	400	3200	200
10	Karye-i Bnela	3	60	300	2400	125
11	Karye-i Kvarşa	-	-	125	1000	60
12	Karye-i Alanzia	-	-	20	160	60
13	Karye-i Gelsunda	-	-	125	1000	-
14	Karye-i Saro	5	100	125	1000	160
15	Karye-i Oskeriu	-	-	5	40	10
16	Karye-i Şodirvan	-	-	25	200	125
17	Karye-i Pia	10	200	1500	12000	500
	Hâsıl	58	1160	5650	45200	2075

Kaynak: Cikia, 1947: 172-192

Ceviz öşrü nahiyenin Hertvisi rabat kalesinden, Rokat, Toloş, Nicğori, Bnela, Saro ve Pia köylerinden hâsıl edilmektedir. Bunun toplam miktarı kile olara 58, para olarak da 1160 akçedir. Diğer köylerde de halk kendi ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde bahçelerinde ceviz yetiştirmektedirler.

Bağ Tarımı, Hasılatı ve Öşrü

Bağdan alınan vergi tahrir defterinde “şıra” olarak gösterilmektedir. Şıra üzüm suyu ve şarap anlamlarını ifade etmektedir (Develioğlu, 2006; 1000). Balkanlarda Budin Eyâleti sancakları ve Kafkasya’da Hertvisi gibi Ortodoks sancaklarda şıra şarap anlamında kullanılmakta idi. Şarap üzümünden elde edilir. Antik çağın Kenoponte, Strabon ve Porfire Kesarieli eserlerinde Gürcistan bağlarından bahsetmektedirler.

M.Ö. V. Yüzyılda Kenoponte Kolheti’nin hoş kokulu şarabı olduğunu yazıyordu. Strabon ise M.Ö. I. yüzyılda İberiya’da geniş çapta bağlar olduğunu ve çok verimli olduğunu bildirmektedir. Prokopi Kesarieli VI. Yüzyılda yazıyordu ki, meshiler⁶ çok

⁶ Meshiler- Güney Gürcistan’da bir kavim. Dünyaca ünlü ve “Kaplan Postlu Şövaleye” destanının yazarı Şota

çalışkan olup ve onların bağları vardır. Bağlarından hazırladıkları şarabı yabancı ülkelere pazarlık ediyorlardı. Vakhuşti de XVIII. Yüzyılda hazırladığı “Coğrafya” kitabında Gürcistan bölgesindeki bağ ve şarapçılığın özelliklerinden bilgi vermiştir (Melikidze, 2014: 12-13).

Verdiğimiz kaynaklardan da görüldüğü gibi Gürcistan’da bağcılık ve şarapçılığın tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Dünya bilim adamlarının arkeolojik bulgularında dayanarak Gürcistan’da bağcılık tarihinin 8000 yıl olduğunu bildirmektedirler (Melikidze, 2014: 13). Burada üretilen şarap ise her zaman kaliteli olması ile dünyada tanınmıştı. 1829 yılında Gürcistan’ı ziyaret Puşkin, burada insanların olağanüstü iyi ve sağlıklı şarap hazırladıklarını kaydetmişti (Melikidze, 2014: 12-13).

Şu önemli hususu da belirtmek istiyorum ki, tarihi Samtskhe ve Cavakheti’de üretilen şıra yalnız Gürcistan’da değil dünyada rakımı en yüksek yerlerde yetiştirilmektedir. Özellikle Hertvisi Nahiyesi’nde bunu görmekteyiz. Birkaç örnek verelim: Toloş, vergisi 12 000 akçe, rakımı 1100 m., Hertvisi, vergisi 4000 akçe, rakımı 1250 m., Gelsunda vergisi 1000 akçe, rakımı 1300 m., Pia, vergisi 12 000 akçe, rakımı 1400 mç, Nicğori, vergisi 4000 akçe, rakımı 1450 m., Saro, vergisi 1000 akçe, rakımı 1480 m., Hizabavra, vergisi 800 akçe, rakımı 1590 m., Dadeş vergisi 800 akçe, rakımı 1800 m.

1595 yılında Hertvisi Nahiyesi’nden şıradan alınan vergi miktarı ağırlık olarak 5650 men ve onun da tahrir değeri 45.200 akçe idi (Cikia, 1947: 172-192). Tahrir Defteri’nde “menn” ağırlık ölçüsü olarak şıra ölçümlerinde kullanılmıştır (Cikia, 1947: 19-321). Menn antik devirde “mine” olarak kullanılmış ve her biri 130 dirheme eşit olan iki ritl’dir (Hınz, 1990: 19). Bir İstanbul ritl’i 2,8 kg (Hınz, 1990: 39). “Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan” Tahrir Defteri vergi değerlerinden anlaşıldığı gibi 1 menn 8 akçedir (Cikia, 1947: 19-321). Nahiyenin tam tahrir dökümü verilmiş 32 karyesinin 17’den şıra vergisi alınmaktaydı. Toloş ve Pia karyeleri 12000 akçe vergisiyle ilk sıradayken, onları 4000 akçelik vergisiyle Hertvisi Rabat Kalesi ve Nicğori karyeleri takip etmektedir. En az şıra vergisi ödeyen karye ise Oskeria’dır (Tablo 8).

Bazı Ziraî Ürünlerin Satış Fiyatları

“Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistân” tahrirdefteri kayıtlarından yararlanarak Hertvisi nahiyesindeki bazı ürünlerin fiyatlarını tespit edebilmekteyiz. Bu fiyatlar tahrir yapılırken geçmiş üç yıllık fiyatların ortalaması baz alınır merkeze gönderilir. Padişah onayından sonra kesinleşir ve tahrir defterlerine kaydedilirdi (Gündüz, 2009: 314).

Tablo 9. Hertvisi Nahiyesi Ürünlerinin Satış Fiyatları

No	Ürünün Adı	Kile	Kıymet, akçe	Kg	Kıymeti, akçe
1	Hinta/Buğday/	1	10	1	0,39
2	Şair/Arpa/	1	8	1	0,31
3	Çavdar	1	8	1	0,31
4	Erzen/Darı/	1	8	1	0,31
5	Zeğrek	1	8 ⁷	1	0,31
6	Şıra	1 (men)	8		

Kaynak: Cikia, 1947: 172-174

Rustaveli meshi kavimindedir.

⁷ Bilinmeyen nedenlerden dolayı Karye-i Rabat Kale-i Hertvis ve Karye-i Murcikan’da zeğrek kilesi 10 akçe olarak kayıtlara geçmiştir.

HAYVANCILIK VE BUNLARLA İLGİLİ DİĞER VERGİLER

Koyun Yetiştiriciliği ve Hasılatı

Mufassal Defterde “Resm-i âdet-i ağnam” adı ile kaydolunan koyunculuk hayvancılıkta ilk sırada yer almaktaydı. Ondan alınan vergiye de “âdet-i ağnam” denirdi. Fakat bu verginin keçilerden de alındığı bilinmektedir (Ünal, 2002: 155). Adı geçen vergi koyun ve keçiden Nisan ayında alınır (Ababay, 2000: 385). Çünkü bu aylarda keçi ve koyunlar yavruardı. Gürcistan Kanunnâmesi gereğince 2 koyuna 1 akçe (Akgündüz, 1994a:580) alınması kanunlaştırılmıştı. Hertvisi Nahiyesi’nden toplam 7187akçe ağnam (Cikia, 1947: 172-192) vergisi alınır. Kanun gereğince 2 koyuna ve 2 koyunlu kuzuya 1 akçe alındığından bu nahiyede toplam 14.374 küçükbaş hayvan vardı. Nahiyede her hane ortalama 27 koyun yetiştirilmekte idi. Nahiyede küçükbaş hayvancılıkla hem orda mukim ahali hem de göçebeler uğraşır. Hertvisi Nahiyesi’nin Diliske Köyü 550 akçelik “Resm-i âdet-i ağnam” vergisiyle 1. sırada iken (Cikia, 1947:), Shenkala ve Saro köyleri ise 500’eronu takip etmektedir. En az ağnam vergisi ödeyen karye ise 30 akçelik vergisiyle Oskeriyeye köyüdür (Cikia, 1947:.) Nahiyeye ve aynı zamanda sancak merkezi olan Hertvisi Rabat Kalesi’nde koyunculuk faaliyeti bulunmamaktadır (Tablo 10).

Tablo 10. Hertvisi Nahiyesi’nin Tahriri Yapılan Köylerinin Hayvancılıkla İlgili Vergi Dökümü

No	Karyeler	Resm-i âdet-i ağnam	Resm-i hınzır	Resm-i yonca ve giyâh	Resm-i yaylak	Resm-i yatak
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	-	150	150	150	100
2	Karye-i Alcua	150	50	50	50	-
3	Karye-i Prtena	450	150	120	100	50
4	Karye-i Murcikan	350	150	250	50	-
5	Karye-i Roket	325	100	150	70	-
6	Karye-i Hizabavra	50	50	30	20	10
7	Karye-i Çunchel	200	100	60	46	50
8	Karye-i Dadeş	150	50	70	50	30
9	Karye-i Azgyüde	200	50	51	50	40
11	Karye-i Toloş	210	100	56	20	14
12	Karye-i Tolerta	450	100	186	50	30
13	Karye-i Shenkala	500	200	125	50	-
14	Karye-i Nicğori	220	100	100	50	30
15	Karye-i Diliske	550	300	290	170	-
17	Karye-i Kunsu	300	100	290	100	54
18	Karye-i Bnela	380	100	100	100	86
19	Karye-i Kvarşa	-	180	100	84	--
20	Karye-i Alanzia	140	100	100	50	50
21	Karye-i Kulilet	94	50	125	50	-
22	Karye-i Gomi	50	10	30	10	10
23	Karye-i Saloşet	350	150	150	180	50
24	Karye-i Hedlisuban	300	-	150	180	100
25	Karye-i Orhopia	100	50	40	86	-
26	Karye-i Gelsunda	100	-	150	50	50
27	Karye-i Naisa	50	20	45	20	-
28	Karye-i Skalmerthav	120	50	45	50	50
29	Karye-i İpnet	120	200	300	200	76

30	Karye-i Saro	500	200	300	100	-
31	Karye-i Oskeria	30	20	30	10	-
32	Karye-i Şodirvan	150	50	30	28	20
33	Karye-i Hiza	350	200	120	50	42
34	Karye-i Pia	248	30	138	12	30
	Hâsıl	7187	3160	3931	2286	972

Kaynak: Cikia, 1947: 172-192

Hayvancılık, XVI. yüzyıl sonlarında zirai faaliyetin en önemli kolunu teşkil eden ve en fazla gelir kaynaklarından idi. Yük taşıma işlerinde, süt, yağ, peynir, et, deri ihtiyaçları hayvanlar sayesinde sağlanırdı. “Resm-i âdet-i ağnâm” adı altında koyun ve keçilerin yetiştirildiği bilirse de reyanın ihtiyaçları için at, öküz, sığır, manda, kaz, tavuk ve s. olması muhakkaktı. Karşılaştırmak için nahiyenin bazı köylerinin 1917 yıl tarımsal sayımını burada vermeyi uygun görmekteyiz (Tablo 11).

Tablo 11: 1917 Yıl Tarımsal Sayım-Tiflis Vilâyeti Akhaltsikh (Ahıska) Kazası⁸

Köyler	At	Öküz	İnek	Manda	Eşek	Koyun	Keçi	Katır	Deve
Roket	11	123	163	23	22	499	23		1
Dadeş	9	133	128	13	31	507	93		
Azgüde	7	70	187	18	9	253	20		
Toloş	45	73	360	107	62	877	135	17	
Tolerta	7	82	118	21	31	381	15		
Kuntsa	3	95	89	20	19	427	9		
Bnela	-	17	17	-	4	113	7		
Alanza	8	-	100	21	16	515	47		
Oskeria	11	30	82	19	3	364	70		

Kaynak: Selskokhozyaystvennyı perepis 1917 g.; Tiflisskaya guberniya: Akhaltsikhskiy uezd, Tiflis, 1917: 44-93.

Tablodan da görüldüğü gibi bölgede reaya at, öküz, inek, manda, eşek, katır ve hatta deve de bulundurmaktaydı.

Domuz Yetiştiriciliği ve Hasılatı

XVI. yüzyıl sonlarında Hertvisi Nahiyesi’nde yaşayan reaya ortadoks olduğundan hıncır (domuz) beslemekteydi. Nahiyenin tam tahrir dökümü verilmiş 36 köyünün 34’de domuz beslenmekteydi. Hedlisuban ve Gelsunda köylerinde domuz yetiştirilmemekteydi. Shenkale, İpnet, Saro ve Hiza karyeleri 200 akçelik vergileriyle birinci sırayı paylaşmaktadırlar. En az hıncır vergisi ödeyen Gomi köyüdür. Onun yıllık vergi miktarı 10 akçedir (Tablo: 10). Nahiyeden “resm-i hıncır” adı ile toplanan domuz vergisinin miktarı 3.160 akçe idi (Tablo 10). Gürcistân Kanunnâmesi’nde domuz vergisi ile ilgili hüküm bulunmamaktadır. Budin Kanunnâme’sinde “resm-i hanâncır için yıl geçmişinden iki akçe alına ve yıl geçmeyenden nesne alınmaya” hükmü bulunmaktadır (Akgündüz, 1994b: 453).

⁸1917 Tarımsal Sayımda veriler hayvanlar inek, düğe, buğa, manda, manda buğası, at 1 yaşına ve 4 yaşına

kadar, eşek, koyun, keçi, katır ve deve ayrı ayrılıktakayd olunmuştur. Biz burada bazılarını cinslerine göre

toplayarak göstermişizdir. Örnek: Dişi manda, manda yavrusu, buğa manda-“manda” adı altında yazıldığı gibi.

Vidin Livâsı Kanunnâmesi'nde ise iki hânâzîre bir akçe alınmaktaydı (Akgündüz, 1994c: 558). Bu durumda Hertvisi Nahiyesi için hınzır vergisini belirleyemedik. Bazı kaynaklarda her domuzdan bir akçe alındığı bilinmektedir (Bekadze, 2014: 197). Buna göre Hertvisi Nahiyesi'nde resm-i hınzır 3160 olduğundan nahiyedeki domuz sayısı da 3160'dır. "Kanunnâme-i Livâ-i Ohri"de bu verginin Temmuz'un on dokuzuncu günü alınması yasalanmıştı (Akgündüz, 1996: 585).

Arıcılık

Kanunnamelerde "kovan resmi", "resm-i kivare, "zenbur resmi" ve "öşr-i petek" adı altında kayıt olunan bu vergi bazı yerlerde bal, bazı yerlerde para olarak tahsil edilirdi (Çağatay, 1947: 508). Gürcistân Vilâyeti Kanunnâmesi'ne göre "resm-i küvvare öşr'i aselden bedel olarak her kovandan ikişer akçe alınır" şeklinde bal öşrünün kovan başına akçe olarak tahsil edildiği yazılmaktadır (Akgündüz, 1994a: 580). Verimli olmayan kovandan 1 akçe alınması yasalanmış olup Temmuz'un 19'da alınır (Adabay, 2000: 385). Defterde resm-i kevvâre olarak vergi çeşidinin bulunması bu bölgede arıcılığın olması ve balcılık yapıldığını göstermektedir.

Hertvisi Nahiyesi coğrafi konumu arıcılık için son derece uygun koşullara sahip idi. Hertvisi Nahiyesi'nde resm-i kevvâre adı altında alınan verginin miktarı nahiyenin tam tahrir dökümü verilmiş bir Rabat Kale ve 31 köyde yetiştirilmekte olup vergi miktarı 3.836 akçeydi (Tablo 12).

Tablo 12. Hertvisi Nahiyesi'nin Tahriri Yapılan Köylerinin Arıcılık Vergi Dökümü

No	Karyeler	Resm-i kevvâre	No	Karyeler	Resm-i kevvâre
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	400	17	Karye-i Kvarşa	100
2	Karye-i Alcua	50	18	Karye-i Alanzia	100
3	Karye-i Prtena	150	19	Karye-i Kulilet	50 ⁹
4	Karye-i Murcikan	150	20	Karye-i Gomi	20
5	Karye-i Rokat	325	21	Karye-i Saloşet	150
6	Karye-i Hizabavra	30	22	Karye-i Hedlisuban	150
7	Karye-i Çunçhel	100	23	Karye-i Orhopia	25
8	Karye-i Dadeş	20	24	Karye-i Gelsunda	30
9	Karye-i Azgyüde	50	25	Karye-i Naisa	30
10	Karye-i Toloş	100	26	Karye-i Skalmerthav	150
11	Karye-i Tolerta	100	27	Karye-i İpnet	250
12	Karye-i Shenkala	200	28	Karye-i Saro	200
13	Karye-i Nicğori	100	29	Karye-i Oskeria	20
14	Karye-i Diliske	350	30	Karye-i Şodirvan	41
15	Karye-i Kunsu	100	31	Karye-i Hiza	150
16	Karye-i Bnela	100	32	Karye-i Pia	45
				Hâsıl	3836

Kaynak: Cikia, 1947: 172-192

Tablodan da görüldüğü gibi arıcılıkta Hertvis Rabat Kalesi 400 akçe vergisiyle 1. sırada, Diliska 350 akçe vergisiyle 2. sırada, Rokat Köyü ise 325 akçe vergisiyle 3. sırada yer almaktadır. Vergisi en az olan köy ise 20 akçe ödeyen Gomi Köyü'dür (Tablo 12).

⁹ Resm-i kevvâre kayıtlarda 2 defa gözükmektedir. Fakat hâsıllatta bir defa olarak belirtilmiştir.

Resm-i Yonca ve Giyâh, Resm-i Yaylak, Resm-i Yatak

Hertvisi Nahiyesi'nde hayvanların yiyecek ihtiyacını karşılamak için çayır ve yoncalıklar bulunuyordu. Bu yüzden nahiyeye karyelerinden “yonca ve giyâh”, “yaylak” ve “yatak” vergileri alınmakta idi. Bu nahiyeden alınan yonca ve giyâh vergisi 3.931 akçe olarak kayıt olunmuştur.

Yaylak, hayvanların otlaması için uygun olan yerlerdir (Türkçe Sözlük (TDK), 1998: 2416). Yaylaklarda köy halkı yaz mevsimini geçirerek iktisadî hayatlarını sürdürmek için kullandıkları yüksek yerleridir (Cin,1980: 4). Resm-i yaylak dışarıdan gelen halkın hayvanlarının, özellikle koyunlarının kışlamasından alınan vergidir. Yatak resmi, kanunnamelerde, otlak resmi, resm-i merai, yaylak resmi olarak geçmektedir. Defterde bazen resm-i yaylak ve resm-i yatak olarak, bazen de ikisi bir arada vergilendirilmiştir. Hertvisi Nahiyesi'nde bu, “resm-i yaylak”, “resm-i yatak” şeklinde vergilendirilmiştir.

Yaylak vergisi sürülerini başka bir tımarı ve miri yaylaklarda otlatan sürü sahipleri ve konar-göçer raiyetten yılda bir defaya mahsus alınan vergidir (Miroğlu, 1990: 182). Gürcistan Kanunnâmesi'nde “koyun kışladığı takdirce olı-geldüğü kanun üzere her sürüden mütevasıt'ül-hâl bir koyun alına; sürüden ekall ise on koyuna bir akçe alınub ziyâde alınmaya. Ve sürünün 'alâsı üç yüz koyun ve evsatı iki yüz ve ednâsı yüz ve yüz ellidir (Akgündüz, 1994a: 580). Nahiyede yaylak vergisinin miktarı 2.286 akçedir (Tablo 10)

Koyunlar otlatıldıktan sonra sütlerinin sağılması ve daha sonra gecelemesi için kullanılan yerlere “yatak” derler. Genelde böyle yerler sulara yakın yerde olurdu. Koyunların yattığı bu yerler için alınan vergi ise “resm-i yatak” adıyla kanunnâme ve tahrir defterlerinde kaydolunmuştu. Hertvisi Nahiyesi'nde elde edilen yıllık yatak vergisi 972 akçe olarak kayıtlara geçmiştir (Tablo 10).

HERTVİSİ NAHİYESİ'NDE REAYADAN ALINAN ŞAHSA AİT VERGİLER

İspanç Vergisi

1595 yılında tahrir kayıtları yapılırken Hertvisi Nahiyesi halkı gayrimüslim idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim nüfus 16. yüzyılın ortalarına kadar çift resmi vergilerini ödemekte idiler. 16. yüzyılın ikinci yarısında bu statü değiştirilerek, çift resminin Gayrimüslimler için karşılığı olarak ispenç vergisi ödenmekteydi (Acun, 2006: 75; Barkan, 1988: 393). Hertvisi Nahiyesi ahalisi gayrimüslim olduğu için ispenç vergisini ödemeye tabi tutulmuşlardır. İspanç, bülûğa erişmiş her gayrimüslim erkekten alınan vergidir (Miroğlu, 1990: 182).

Osmanlı fethettiği yerlerde ziraati artırmak için reayaya maksimum kolaylık sağlanırdı. Çıldır, nâm-ı diğer Ahıska Eyâleti taşlık ve verimsiz olduğundan tarımla uğraşan gayrimüslimden ispenç olarak 25 akçe alınırdı. Kanunnâme-i Vilâyet-i Gürcistân'da bu şöyle zikrolunmuştur: “Vilâyet-i Gürcistân sengistan olub toprakları az olmakla defter-i 'atık mücebince her nefer başına duta geldikleri yerleriyle yirmi beşer akçe ispenç kaydolundi” (Akgündüz, 1994a: 578). Onlardan Gürcistan Kanunnâmesi gereğince çift vergisi, dönüm vergisi ve yarım vergi alınmazdı. Hertvisi Nahiyesi'nde tarım ve hayvancılıkla uğraşan 539 nefer hane reisinden toplam 13.475 akçe ispenç vergisi alınmaktaydı (Tablo 13).

Tablo 13. Hertvisi Nahiyesi Tahriri Yapılmış Köylerinin Hâne Sayısı ve İспенç

No	Karyeler	Nefer	İспенç	No	Karyeler	Nefer	İспенç
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	127	3175	17	Karye-i Kvarşa	8	200
2	Karye-i Alcuca	10	250	18	Karye-i Alanzia	8	200
3	Karye-i Prtena	16	400	19	Karye-i Kulilet	3	75
4	Karye-i Murcikan	6	150	20	Karye-i Gomi	6	150
5	Karye-i Roket	15	375	21	Karye-i Saloşet	10	250
6	Karye-i Hizabavra	40	1000	22	Karye-i Hedlisuban	10	250
7	Karye-i Çunçhel	52	1300	23	Karye-i Orhopia	7	175
8	Karye-i Dadeş	10	250	24	Karye-i Gelsunda	2	50
9	Karye-i Azgyüde	15 ¹⁰	375	25	Karye-i Naisa	3	75
10	Karye-i Toloş	18	450	26	Karye-i Skalmerthav	17	425
11	Karye-i Tolerta	14	350	27	Karye-i İpnet	12	300
12	Karye-i Shenkala	7	175	28	Karye-i Saro	20	500
13	Karye-i Nicğori	35	875	29	Karye-i Oskeria	10	250
14	Karye-i Diliske	13	325	30	Karye-i Şodirvan	7	175
15	Karye-i Kunsa	8	200	31	Karye-i Hiza	4	100
16	Karye-i Bnela	7	175	32	Karye-i Pia	19	475
					Hâsil	539	13475

Kaynak: Cikia, 1947: 172-192

Bu vergi Balkanlarda da mevcuttu. Koğan (Macaristan) Sancağı'nda bu vergi "resm-i kapu" adlanmakta olup miktarı 50 akçeydi (Çoban, 2005: 61-84). Budin Eyâleti'nde ise "resm-i kapu" adı altında re'âyâ sipahisine "rûz-ı Hızırilyas" da yirmi beş ve rûz-i Kasım' da yirmi beş akçe ispenççe" alınmaktaydı (Akgündüz, 1994b: 445).

Resm-i Bennâk

Bennâk çift tasarruf etmeyen ve yarım çiftten az toprağı olan, evli babası veya ayrı oturan reâyâdır (Çağatay, 1947: 491). Onlardan bennâk resmi alınmaktadır. Bennâk resmî iki çeşittir: 1. Ekinli bennak- az miktarda toprağı olan ve ziraatla uğraşanlardan alınır; 2. Caba bennak- toprağı olmayıp başkalarının tapulu toprağında işçi olarak çalışan ve ziraattan başka yolla geçimini sağlayanlardan alınır (Yılmaz, 2010: 69). Bennak resminin eyâletin tüm nahiyelerinde olduğu gibi Hertvisi Nahiyesi'nde de 18 akçe idi (Cikia, 1947: 173). Bennak resminin alınma zamanı Osmanlının tüm vilayetlerinde olduğu gibi (Çağatay, 1947: 493) Hertvisi Sancağı'nda da mart ayının evvelleridir. Tahrir zaman Hertvisi Nahiyesi'nde 2 nefer bennâk yaşamaktaydı. O da Hertvisi Rabat Kalesi'nin nüfusuna kayıtlıydı. Nahiyeden bennâk vergisi olarak 36 akçe alınmaktaydı (Cikia, 1947: 173)

Resm-i Murahhasiye

Defterde resm-i murahhasiye adı altında kaydolun bu vergi çeşidi Hertvisi Sancağı'nda kilise vakıfları ve piskoposlara ait arazilerde, piskoposun yararına ödenen vergi idi. Halkın yükünü azaltmak amacı ile Defter-i Cedid-Hakani'de kaydolunduğu gibi bu verginin miktarı hane başına ikişer akçe (Akgündüz, 1994a: 581) idi. Fazla alınması uygun görülüyordu. Hertvisi Nahiyesi'nden murahhasiye vergisi olarak toplam 1010 akçe alınmaktaydı (Cikia, 1947: 172-192). Tahrir dökümü verilmiş Tolerta, Shenkala, Gelsunda, Skalmertav köylerinden bilinmeyen sebeplerden murahhasiye vergisi alınmamaktaydı. En

¹⁰ Listede 16 neferdir.

fazla murahhasiye vergisi ödeyen Hertvisi Rabat Kale-i'dir. Onun yıllık ödemesi 254 akçedir. En az vergi ödeyen ise Kulilet Köyü'dür. Hâsılatı 6 akçedir (Tablo 14).

Tablo 14. Hertvisi Nahiyesi Tahriri Yapılmış Köyleri Murahhasiye Vergisi

No	Karyeler	Resm-i Murahhasiye	No	Karyeler	Resm-i Murahhasiye
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	254	15	Karye-i Kvarşa	16
2	Karye-i Alcua	20	16	Karye-i Alanzia	16
3	Karye-i Prtena	32	17	Karye-i Kulilet	6
4	Karye-i Murcikan	12	18	Karye-i Gomi	12
5	Karye-i Rokat	30	19	Karye-i Saloşet	20
6	Karye-i Hizabavra	80	20	Karye-i Hedlisuban	20
7	Karye-i Çunçhel	104	21	Karye-i Orhopia	14
8	Karye-i Dadeş	20	22	Karye-i İpnet	24
9	Karye-i Azgyüde	30	23	Karye-i Saro	40
10	Karye-i Toloş	36	24	Karye-i Oskeria	20
11	Karye-i Nicğori	70	25	Karye-i Şodirvan	12
12	Karye-i Diliske	26	26	Karye-i Hiza	8
13	Karye-i Kunsa	16	27	Karye-i Pia	58
14	Karye-i Bnela	14		Hâsıl	1010

Kaynak: Cikia, 1947: 172-192

Bâd-i Havâ ve Resm-i Arûs

Arûs resmi, cürm ve cinayet resmi, dühan resmi, adeti daştebani, zemin ve dönüm resmi gibi vergi kalemleri bâd-i havâ türündendir (Miroğlu, 1990: 183).

1595 tarihli tahrir defterinde “bâd-i havâ ve resm-i arûs”birlikte kaydolunmuştur. Defterde bu, “bâd-i havâ ve resm-i arûs”, “nısf-ı bâd-i havâ ve arûsiye” şeklinde zikr olunmuştur. Hertvisi Nahiyesi'nde Arızı vergilerden olan bâd-i havâ ve resm-i arûs hep birlikte belirtilmişti (Tablo, 15).

Tablo 15. Hertvisi Nahiyesi Bâd-i Havâ ve Resm-i Arûs

No	Karyeler	Bâd-i havâ ve resm-i arûs	No	Karyeler	Bâd-i havâ ve resm-i arûs
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	215	14	Karye-i Bnela	300
2	Karye-i Alcua	200	15	Karye-i Kvarşa	300
3	Karye-i Prtena	550	16	Karye-i Alanzia	50
4	Karye-i Murcikan	200	17	Karye-i Kulilet	50
5	Karye-i Rokat	200	18	Karye-i Gomi	58
6	Karye-i Hizabavra	50	19	Karye-i Saloşet	400
7	Karye-i Çunçhel	200	20	Karye-i Hedlisuban	400
8	Karye-i Dadeş	120	21	Karye-i Orhopia	397
9	Karye-i Azgyüde	200	22	Karye-i Saro	400
10	Karye-i Toloş	250	23	Karye-i Oskeria	30
11	Karye-i Nicğori	200	24	Karye-i Şodirvan	150
12	Karye-i Diliske	566	25	Karye-i Hiza	350
13	Karye-i Kunsa	300	26	Karye-i Pia	150
				Hâsıl	6286

Nısf-ı Bâd-ı Havâ ve Arûsiye

Giderlerin bir kısmını sancak beyi, diğer kısmını da tımar sahibi sipahi aldığı için bazen “bâd-ı havâ” vergisi “nisf-ı bâd-ı hava” olarak kaydedilmiştir (Bekadze, 2014: 200). Tablo 16’da Hertvisi Nahiyesi karyelerinden elde edilen “nisf-ı bâd-ı havâ” vergisi açıklanmıştır (Tablo 16).

Tablo 16. Hertvisi Nahiyesi Nisf-ı Bâd-ı Havâ ve Arûsiye Vergi Dökümü

No	Karyeler	Nisf-ı bâd-ı havâ ve arûsiye
1	Karye-i Tolerta	170
2	Karye-i Shenkala	300
3	Karye-i Gelsunda	240
4	Karye-i Naisa	30
5	Karye-i Skalmerthav	299
6	Karye-i İpnet	240
	Hâsıl	1279

Kaynak: Cikia, 1947: 180-181, 187-188

Resm-i arûs veya resm-i arûs bâd-ı havâ grubuna dahil vergilerdendir. Gürcistan Kanunnâmesi gereğince arûsiye (gelin) vergisi beylerbeyi, sancakbeyi ve tımar sahipleri arazilerinde evlenen bakire kızlardan altmışar akçe, dul kadınlardan otuz akçe alınması uygun görülmüştü (Akgündüz, 1994a: 580). Bakire kızın gelin vergisi babası kimin vergi mükellefi ise ona verilirdi. Dul hanımlar kimin toprağında yaşıyorsa vergisini ona veriyordu. Ama büyük tımar sahipleri, avcı kızları, kale muhafızları ve bekarların gelir vergisi padişaha kaydolunuyordu. Defterde bâd-ı havâ ve resm-i arûs adı altında Hertvisi Nahiyesi’nden toplanan verginin miktarı 6.286 akçe, nisf-ı bâd-ı havâ vergisinin miktarı ise 1.279 akçe olarak kayıt altına alınmıştır (Tablo 16).

Resm-i Tapû ve Deştânî

Hertvisi Nahiyesi’nde bu vergi çeşidi “resm-i tapû ve deştânî” olarak kayıt altına alınmış olup sancak beyi hassına aitti. Tapû vergisi şehir, köy ve mezralarda yapılan evler için üzerinde olan toprağın öşrünü karşılamak amacıyla alınmaktaydı. Ayrıca bu vergi arazisini terk eden ve varisi olmayan toprakların sipahi tarafından bir başkasına tapu karşılığı verilen bu işlemde alınmaktaydı (Solak, 2007: 70).

Deştânî koruma, kır bekçisi anlamında olup ekinleri, bağ ve bahçeleri korumakta yükümlü olan kimsedir (Miroğlu, 1990: 185). Resm-i deştânî, başkasının ekinine girip zarar veren hayvan sahiplerinden alınan vergidir (Solak, 2007: 70).

Hertvisi Nahiyesi’nde “tapû ve deştânî” vergisi olarak 5050 akçe alınmaktaydı (Tablo 17).

Tablo 17. Hertvisi Nahiyesi Tapû ve Deştânî

No	Karyeler	Resm-i tapû ve deştânî	No	Karyeler	Resm-i tapû ve deştânî
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	150	17	Karye-i Kvarşa	200
2	Karye-i Alcuca	50	18	Karye-i Alanzia	200
3	Karye-i Prtena	250	19	Karye-i Kulilet	50
4	Karye-i Murcikan	250	20	Karye-i Gomi	10
5	Karye-i Rokat	150	21	Karye-i Saloşet	118
6	Karye-i Hizabavra	50	22	Karye-i Hedlisuban	200
7	Karye-i Çunçhel	100	23	Karye-i Orhopia	100
8	Karye-i Dadeş	80	24	Karye-i Gelsunda	50
9	Karye-i Azgyüde	50	25	Karye-i Naisa	30

10	Karye-i Toloş	200	26	Karye-i Skalmerthav	150
11	Karye-i Tolerta	200	27	Karye-i İpnet	350
12	Karye-i Shenkala	250	28	Karye-i Saro	200
13	Karye-i Nicğori	100	29	Karye-i Oskeria	20
14	Karye-i Diliske	370	30	Karye-i Şodirvan	69
15	Karye-i Kunsa	200	31	Karye-i Hiza	250
16	Karye-i Bnela	200	32	Karye-i Pia	50
				Hâsıl	4697

Bu vergi çeşidi sancak beyi hassına ait idi. Deştânî vergisi önceleri zuhurata bağlı vergi olup daha sonralar düzenli vergilerden olmuştur (Yediyıldız, 1985: s. 122).

HERTVİSİ NAHİYESİ'NDE SANAYİ

XVI. Yüzyıl bölge sanayisinin en önemli ve vazgeçilmez kolu değirmenciliktir. Değirmencilik tarımsal sanayinin en eski koludur. Değirmenlerin yel ve su değirmenleri olarak meydana geldiği bilinmektedir (Demir, 2002: 209-213). Çıldır, nâm diğer Ahıska Eyâleti'nin tüm nahiyelerinde olduğu gibi Hertvisi Nahiyesi'nde de su değirmenleri faaliyet göstermekteydi. Değirmenlerden “resm-i âsiyâb” adı altında vergi alınmaktaydı. Vergiler, değirmenlerin çalışma süresine göre belirlenmekteydi. Her bâb çalıştırılan değirmen için ayda 5 akçe alınırdı. Yani yıl boyu çalıştırılırsa 60 akçe, 6 ay çalıştırılırsa 30 akçe alınması uygun görülmüştü. Gürcistan Kanunnâmesi'nde değirmen vergisi için defterde kaydolunduğu kadar alınsın diye yazılmıştı. Yeni yapılan değirmenler de eski değirmenler kadar vergiye tabi idi. Hertvisi Nahiyesi'nde “su değirmeni” anlamına gelen asiyâb sayısı toplam 22 “bâb”dır. Buradaki “bâb”, kaç çift taş olduğunu bildirmektedir. Tablo 18'de Hertvisi Nahiyesi'ndeki âsiyâb sayısı, çalıştığı süre ve vergi miktarı gösterilmiştir.

Tablo 18. Hertvisi Nahiyesi Değirmenleri, Çalışma Süreleri ve Vergi Miktarları

No	Karyeler	Asiyâb	Süre	Vergisi	Bezirhâne	Vergisi
		bâb	ay	akçe		harap
1	Karye-i Rabat Kale-i Hertvis	2	12	120	1	-
2	Karye-i Alcua	-	-	-	1	-
3	Karye-i Murcikan	-	-	-	2	-
4	Karye-i Roket	-	-	-	1	-
5	Karye-i Hizabavra	3	12	120 ¹¹	-	-
6	Karye-i Azgyüde	1	3	30 ¹²	-	-
7	Karye-i Toloş	1	6	30	-	-
8	Karye-i Nicğori	1	6	30	-	-
9	Karye-i Diliske	1	6	30	-	-
10	Karye-i Kunsa	1	6	30	-	-
11	Karye-i Kvarşa	1	12	60	-	1
12	Karye-i Alanzia	1	12	60	-	-
13	Karye-i Skalmerthav	1	6	30	-	-
14	Karye-i İpnet	2	6	60	-	-
15	Karye-i Şodirvan	1	12	60	1	-
16	Karye-i Pia	-	-	-	-	1
	Toplam	16		660	6	2

¹¹ 1 bâb yıllık dönen değirmenden 40 akçe alınmaktaydı.

¹² 1 bâb değirmenden 6 ay için 30 akçe alınırdı. Burada 3 ay dönenden alınmaktadır.

Kaynak: Cikia, 1947: 172-192

Tablo 18'den görüldüğü gibi nahiyenin 12 köyünde çalışılır değirmen bulunmaktadır. Bunlardan 8'i 12 ay, 7 adeti 6 ay ve 1 adeti ise 3 çalışmaktadır. Kanun gereği 1 yıl dönen 60, 6 ay dönen değirmen için 30 akçe, 3 ay dönen değirmenden ise 15 akçe alınmaktaydı (Tablo 18). Fakat bilinmeyen nedenlerden Azgüde Köyü'nde 3 ay çalışan değirmenden 30 akçe alınmaktadır. Nahiye de değirmenlerden alınan hâsılat 660 akçedir. Hertvisi, Alcuca, Murcikan, Roket ve Şodirvan köylerinde olan toplam 6 değirmen harap durumdadır.

Şu önemli hususu da kaydetmek gerekiyor ki, değirmenlerin hangi akarsu üzerinde kurulduğu defter kayıtlarında belirtilmemiştir. Bölgenin daha sonraki sayımlarında bazı köylerin yakınında bulunduğu su ve çayları baz alarak XVI. yüzyıl değirmenlerin bu su ve çayların üzerinde kurulduğunu tahmin edebiliriz. Örneğin, Hertvisi Karyesi değirmeni Kür ve Akhalkelek (Pervane), Azgüde Köyü değirmeni Tetri skaro (Ak pınar), Toloş Köyü değirmeni Toloş, Diliske Köyü değirmeni Akhalkelek, Alanza Köyü değirmeni Karasuçayları (Zisserman, 1870; 7-8) üzerinde kurulduğunu düşünmekteyiz,

Nahiyenin ikinci sanayi tesisi bezirhânedir. Bezirhâneler zeğrek tohumundan bezir yağı elde etmek için kullanılmaktadır. Bununla yanısıra bezirhâneler bulgur elde etmek için kullanılmaktadır. Nahiyenin, Kvarşa ve Pia karyelerinde birer olmakla toplam 2 bezirhâne faaliyet göstermektedir. Kvarşa köyünde zeğrek ekimi olmadığından burada çalıştırılan bezirhâne bulgur için kullanıldığını tahmin edebiliriz. Pia Köyü'nde ise zeğrek ekimi olduğundan burada bulunan bezirhâne bitkisel yağ olan bezir yağı elde etmek için kullanıldığını düşünürüz. Bezirhânlerden elde edilen toplam hasılat 120 akçedir.

10. MUKATAA

Mukataa Osmanlı Devleti maliyesinde vergi gelir birimini bildiren bir terimdir. Arapça "kat" sözcüğünden meydana gelen "maktu" veya "mukâtaa" kelimesi "kesilmiş" anlamına gelip (İşler, 2012: 774) "mülkiyeti devlete veya vakıflara ait araziden ve arsalardan ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanan parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kirayı ifade" etmektedir (Yılmaz, 2010: 456). Mukataa arazinin belirli bir bedel karşılığında kiraya verilmesidir (Şahin, 2013: 1022). Mukataaların gelirleri dirlik olarak kimseye verilmeyerek bir başa merkeze, Divan-ı Humâyûn'a aktarılırdı (Becermen, yy.: 84).

Hertvisi Sancağı Hertvisi Nahiyesi'nden yılda 540 akçe mukataa alındığı "Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistân" tahrir defteri kayıtlarından (Cikia, 1947: 172-192) ve tarafımızdan düzenlenen tablolardan anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı mukataaların miktarı belli olmayıp, resim, behre, öşür şeklinde ödenmektedir (Tablo 19).

Tablo 19: Hertvisi Nahiyesi'ndeki Mukataalar

Sıra No	Mukatta Sahibi	Tasarruf Eden	Mukataa Çeşidi	Bağlı Bulunduğu Karye	Mukataa Miktarı, Akçe
1	Mirza Ali Beg	Mustafa Paşa	Bağ iki kıt'a	Rabat Kale-i Hertvis	100
2	Vakıf-ı Kilse	Şahveli Bin Peri	Bağ bir kıt'a	Rabat Kale-i Hertvis	40
3	Kandu ve Ağlah-i Maman Demunan	Aznaur Simon	Bağ bir kıt'a	Rabat Kale-i Hertvis	30
4	Biroz Mirmanaul	Varzel melik -i livâ-i Hertvis	Çiftlik	Prtena	Resim ve behre
5	Karye-i Hizabavra	Ahali-i karye	Çayır-ı Cosel	Hizabavra	

6	Zimmî Hosik	Kâtip Mustafa zaim	Bağ ve bahçe	Toloş	Resim ve behre
7	Ağdgomel veled-i Gülican	Hüseyin miralay livâ-i Hertvis	Bağ üç kıt'a	Toloş	60
8	Vartan	?	Bağ bir kıt'a	Toloş	30
9	Barama mürüd	Yusuf zaim	Bağ bir kıt'a	Toloş	30
10	Yordan keşiş	Hacı Ridvan	Bağ	Toloş	40
11	Murvan aznaur veled-i Budaka	Varzel Melik	Bağ bir kıt'a üç kilelik	Toloş	40
12	Mirza Ali beg	Vezir Mustafa Paşa	Çiftlik bir kıt'a ve bağçe bir kıt'a	Nicğori	Öşür ve resim
13	Vakf-ı Hacı	Katip Habil veled-i Ahmet	Bağ bir kıt'a	Bnela	10
14	Ali ağa	Ali derviş	Bağ bir kıt'a	Gelsunda	30
15	Varzel el meşhur-i Enuka	Hendan zaim	Bağ üç kıt'a	Saro	60
16	Varzel	Hendan	Zemin ma'a çayır bir kıt'a	Saro	Öşür
17	Zimmî Kristes	Mevlana Mustafa Elmuazzin	Bağ bir kıt'a	Şodervan	20
18	Hudaverdi zaim	-	Bağ ve bağçe	Pia	50

Kaynak: Cikia, 1947: 172-192

Kira olarak verilen arazilerin ve her hangi gelir getiren varidatın belli bir bedel karşılığında olmayıp elde edilen gelirin vergi ve behresinin ödendiği kayıtlarına da rastlanmaktadır. Tablo 19'de bunları belirtmişizdir.

SONUÇ

Hertvisi, Osmanlı Devleti hakimiyetine girmeden önce Samshe-Saatabogo zamanında ve hatta daha önceler siyasi, ticari ve ekonomik bakımdan önemli kalelerden olmuştur. 1578 yılında Osmanlı hakimiyeti'ne girdikten sonra sancak haline getirilmiş ve Çıldır nâm-ı diğer Ahıska Eyâleti'ne bağlı idare edilmiştir. Hertvisi kentinin coğrafi konumuna baktığımızda onun özelliği yalnız tarihi Samshe-Cavakheti'yi birleştirmekle kalmayıp aynı zaman doğu ile batıyı birleştiren anayolu üzerinde bulunmasındadır. Gerek Doğu'ya-Karadenize gerekse de Kuzey'e- Kafkaslara oradan da Hazar Denizi'ne ulaşmak için üzerinde Hertvisi olan anayolun kullanılması muhakkaktır. Bu yüzden anayolu üzerinde olması, hem sancak merkezi hem de nahiye merkezi olması kendisine ticarî bir mekân olma özelliğini kazandırmaktadır. Buranın ticarî faaliyetleri şüphesiz ki, Ahıska, Azğur gibi kentlere de etkisini göstermiştir. Zira transit tüccarların bu güzergahtan hareket etmesi şüphesizdir. Kale halkı çoğunlukla tarım ve hayvancılıkla uğraştığı da tahrir kayıtlarından belli olmaktadır. Değişik dönemlerde farklı kültürlerin yerleşim alanı olan Hertvisi nahiyesinin en önemli yapısı onun kalesidir. Burası savaş samanlarında üs görevini, barış zamanında bir ticaret merkezi görevini yapmıştır. Hatta 1590 yılında Osmanlı-İran antlaşması gereğince bölge tam olarak Osmanlı hakimiyetine geçmiş ve Hertvisi'de Osmanlı muhafız kuvvetleri yerleşmişti.

Toprakları her ne kadar “sengistan”¹³ olsa da tahıl üretimi için verimli yerleri de olduğu kayıtlardan bellidir. Tam tahrir dökümü yapılmış köylerin tümünde buğday ve arpa

¹³ Taşlı, kayalı

yetiştirilmekteydi. Ayrıca çavdar ve mısırdaki ekilmekteydi. Bölgenin küçükbaş hayvancılık için uygun olduğundan koyun besiciliğine çok önem verilmişti. Nüfusu gayrimüslim olan bölge halkı domuzculukla da uğraşmaktaydılar. Arıcılık bölge önemli uğraşlarından idi. Şıra vergisinden de gözüktüğü gibi nahiyede bol miktarda üzüm üretilmekteydi. Buranın bağları yalnız bölgenin değil, tüm dünyada en yüksek yerlerde ekilmiş bağlardır. Nahiyede meyvecilik de yetiştirilmekteydi. Narh fiyatları nahiyenin ekonomik durumunun göstergelerinden biridir. Üretilen her ürünün narh fiyatları önceden belirlenmişti.

Sancağın un, bulgur, bezir yağı ihtiyaçlarının karşılanması için nahiyede değirmen ve bezirhanelerde faaliyet göstermekteydi.

Tahrir defteri kayıtlarından Hertvisi Nahiyesi'nde her hangi bir pazar kaydına rastlanmamaktadır. Fakat köylerde üretilen ürünlerin sancak ve aynı zamanda nahiyeye merkezi olan Hertvisi Rabat Kalesi'nde pazarlanıyor olması ihtimalini güçlendirmektedir. Zira Hertvisi önemli ticaret yolu üzerinde bulunmaktaydı.

Sonuç olarak şunu ifade etmek istiyorum ki, bu tür çalışmaların yapılması ve sayısının artırılması Samtskhe-Cavakheti'nin XVI. Yüzyıl sosyal ve ekonomik tarihinin yazılmasında önemli yeri olacaktır.

KAYNAKÇA

ABABAY, Feridun: (2000). **Çıldır'ın Yönetimsel Örgüt Süreci; Kuzeydoğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ile Osmanlı Taşra Örgütü**, Ankara, Kendi Yayını

ABULADZE, Sisana: (1979). **Çıldiris Vilayeti Caba Davtari 1694-1732 Yılları**, Türkçe Metin Gürcüce tercümesiyle, Tbilisi, "Metsniereba".

ACUN, Fatma: (2006). **Karahisar-i Şarki ve Köylühisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi(1485-1569)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

AKDAĞ, Mustafa: (1979). **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarih**, C. II. İstanbul, Tekin Yayınevi.

AKGÜNDÜZ, Ahmed: (1994a). **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, 7/1. Kitap, Kanuni Devri Kanunnâmeleri (IV); 7/II. Kitap. II. Selim Devri Kanunnâmeleri, VI. Bölüm: Gürcistan Eyâleti Kanunnâmeleri, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

AKGÜNDÜZ, Ahmed: (1994a). **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, 7/1. Kitap, Kanuni Devri Kanunnâmeleri (IV); 7/II. Kitap. II. Selim Devri Kanunnâmeleri, II. Bölüm: Budin Eyâleti Kanunnâmeleri, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

AKGÜNDÜZ, Ahmed: (1994b). **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, 9/1. Kitap, I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri; 9/II. Kitap. II. Osman Devri Kanunnâmeleri, II. Bölüm: Kanunnâme-i Livâ-i Ohri, Budin Eyâleti Kanunnâmeleri, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

AKGÜNDÜZ, Ahmed: (1994c). **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, 8/1. Kitap, III. Murad Devri Kanunnâmeleri; 8/II. Kitap. III. Mehmed Devri Kanunnâmeleri, Öndördüncü. Bölüm: Kanunnâme-i Livâ-i Vidin, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

BAGRATIÖNİ, Vakhushiti: (1976). **İstoria tsartsvo Gruzinskogo**, Perevel, snabdil predisloviem, slovaryami i ukazatelem N. T. Nakaşdze, Tbilisi, s. [119], İzdatelstvo "Metsniereba"

BARKAN, Ömer Lütfü: (1988). "Çiftlik", **İ.A. C.3**. İstanbul, MEB Basımevi.

BAŞAR, Fahameddin: (1997). **Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)**. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi

BECERMEN, Cengiz:(yy), **Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri**, Ankara, Eramat Basım Yayın Ambalaj Reklam Promosyon Ltd. Şti.

BEKADZE, Iasha: (2015), “XVI. Yüzyıl Sonlarında Çıldır Eyâleti Posof Sancağı'nın Kuzay Nahiyesi”,**Karadeniz-Black-Sea-Черное море, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 27, ss, 96-138, Ardahan Üniversitesi İnsan, Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ardahan / Türkiye

BEKADZE, Shota: (2014). "XVI. Yüzyıl Sonlarında Çıldır Eyâleti Ahıska Sancağı Çeçerek Nahiyesi'nin Sosyo-ekonomik Durumu". **Karadeniz Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi**, Kış 2014. Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Dergisi, Yıl 6, Sayı 21, s. 191-204. Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, Ardahan / Türkiye.

BROSSET, Marie Felicite: (2003). **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)**, Çev. Hrand D. Andreasyan Notlar ve Yayına Hazırlayan Erdoğan Merçil, Ankara, Türk Tarihi Kurumu Basımevi.

CİKİA, Sergey: (1947), **Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan**, I. Kitap, Tbilisi, İzdatelstvo Akademi Nauk Gruzinskoy SSR.

CİKİA, Sergey: (1958). **Gurcistanis vilayetis didi davtari (Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistân)**. Tsigni III. Gamokvleva.Tbilisi, Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademiis gamom tsemloba.

CİN, Halil: (1980).**Türk Hukukunda Mera, Yaylak ve Kışlaklar**. Ankara, Turhan Kitapevi.

ÇAĞATAY, Neşet: (1947). “Osmanlı İmparatorlu'nda Re'ayadan Alınan Vergi ve Resimler”, Ankara: **A.Ü.D.T.C.F.D.**, V, Sa. 5.

ÇOBAN, Emir: (2005). “Koğan Sancağı'nın (Macaristan) 16. Yüzyıldaki Ekonomik Gelişmesi Üzerine”. Ankara, **OTAM**, Sayı 17. s. 61-84.

DEMİR, Necati: (2002). “Değirmenler Kelimesi Üzerine”, Ankara, **Türk Dili ve Edebi Dergisi**, Sayı: 607, sayfa: 209-213.

DEVELLİOĞLU, Ferit: (2006). **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**. Eski ve Yeni Harflerle, 23. Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi.

DOĞRU, Mecit: (1985). **Yukarı Kür Boylarının Yeradları Üzerinde Bir Araştırma**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

EMECEN, Feridun M.: (1989). **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Ankara, TTK Yayınları.

EVLİYA ÇELEBİ: (2005). **Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit. Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, 2. Cilt-2. Kitap. İstanbul, YKY

GÜÇER, Lütfi: (1964).“**XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınevi.

GÜNDÜZ, Ahmet: (2009). XVI. Yüzyılda Antakya Nahiyesi (1526-1584) **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute Yıl/Year: 2009 “ Cilt/Volume: 6 “ Sayı/Issue: 12, s. 289-323

HINZ, Walter: (1990). **İslamda Ölçü Sistemleri** (çev. Acar Sevim), İstanbul, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

İNALCIK, Halil: (2000). "Ağırlıklar ve Ölçüler". **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi**, C. I. İstanbul, Eren Yayıncılık.

İŞLER, Emrullah: (2012). İbrahim Özay. **Türkçe-Arapça Kapsamlı Sözlük**, Ankara , Feer Yayın reklam Bilg. San. ve Tic. Ltd. Şti.

KARTULİ ENSİKLOPEDİA: (Gürcü Ansiklopedisi) (1987).Cilt 11,Tbilisi.

KATİP ÇELEBİ: (2013). **Cihannüma**, I- II.1. Baskı, İstanbul, MEDAM (Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi

KIRZIOĞLU, Fahrettin: (1998), **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)**. 2. Baskı. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KVARIANİ, Simon: (1980), **Giorgi Saakadze-Büyük Savaşçı**, Çev. İbrahim Ora (Goradze), İstanbul, Ararat Yayınevi

MİROĞLU, İsmet: (1990). **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)**. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

MROVELİ, Leonti: (1979). **Jizn kartlijskikh tsarey, izvleçenie ob abkhazakh, narodakh Severnogo Kavkaza i Dagestana**. Pervod s drevnegruzinskogo, predislovie i kommentarii F.B. Tsulaya. Moskva, İzdatelstvo Nauka

ÖZCAN, Doğan: (2014)." XVI. Yüzyılda Çıldır, Posof ve Büyük Ardahan Sancaklarında Zeyrek Tarımı" **Karadeniz Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi**, Sonbahar 2014. Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Dergisi, Yıl 6, Sayı 25, s. 91-102. Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, Ardahan / Türkiye.

PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ: (1999). **Peçevi Tarihi**. II. Hazırlayan Bekir Sıtkı Baykal, Üçüncü Baskı, Ankara, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları

POÇUA, Bidzina: (1987). **Tanamedrove Kartuli enis idiograpiuli leksikoni (Modern Gürcü İdeografik Sözlüğü)**. Tbilisi, Metsniereba.

SAKARTVELOSTATİSTİKİS SAKHELMTSİPO DEPARTAMENTİ: (2003), **Sakartvelos mosakhleobis 2002 slis pirveli erovnuli sakoveltao ağseris ziritadi şedegebi** (Sakartvelos sopebis mosakhleoba), Tomi II, Tbilisi

SELSKOKHOZYAYSTVENNIY PEREPİS 1917 g.; Tiflisskaya guberniya: **Akhaltshskiy uezd**, Tiflis, s. 44-93.

SİŞİŞVİLİ, İrakli: (1995). **Kartuli Helovnebis istoria (Gürcü mimar sanat tarihi)**, Khertvisis Tsikhe (Khertvisi Kalesi), Tbilisi.

SOLAK, İbrahim: (2007). **XVI. Yüzyılda Zamantu Kazâsı'nın Sosyal ve İktisâdî Yapısı**. 1. Baskı. Konya, Tablet Yayınları

Svod Statisticheskikh dannikh o naselenie Zakavkazskogo kraya, izvleçennikh iz posemeynikh spiskov 1886 g. SSDZK (1893).Tiflis, Tipografii İ. Martirosyantsa. S. 66-68.

ŞAHİN, Harun:(2013)."XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Mukâtaa Sisteminde Yönetim ve Örgütlenme", **International Journal of Social Science** Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS1534> .Volume 6 Issue 6, p. 1019-1037

ŞANİDZE, Akaki: (2009).**Naştebi mesame piris obiyekturi prefiksis khmarebisa khmovnebis tsin karul zmnebsi. 1. Khertvisi (4-10)**, Kartuli ena da literatura, Tomi II. Kartuli ena, Tbilisi, Gamotsdebis erovnuli tsentri.

TDK: (1998). **Türkçe Sözlük**, 1-2, 9. B., Ankara, TDK Yayınları.

ÜNAL, Mehmet Ali: (2002). **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta, Fakülte Kitapevi.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin: (1985). **Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, T.C.Ankara, Kültür Yayınları.

YILMAZ, Fehmi:(2010). **Osmanlı Tarih Sözlüğü**. İstanbul, Gökkuşbucağı,

ZAKARAYA, Parmen:(1982), **Drevnie goroda i kreposti Gruzii**, Tbilisi, İzdatelstvo “Sakartvelo”,

ZİSSERMAN, [Karl Lvoviç]: (1870). **Sbornik Materialov Dlya Opisaniiya Tiflisskoy Gubernii**, izdavaemy pri kanselyarii Tiflisskogo gubernatora pod redaktsiyu pravitelnya onoy K. L. Zissermana, Tom I, Vıpusk I, Tiflis, Tipografiya Dubelira

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

MELİKİDZE, Natela:(2014). **Penoluri naertebis şedarebiti analizi tradisiuli da evropuli damzadebul ğvinoebşı (Fenolik bileşiklerin geleneksel ve Avrupa’da hazırladıkları şarapların karşılaştırmalı analizi)**, Sabakalavro naşromi (Lisans Tezi), İv. Cavakhişvilis Sakhelobis Tbilisis Sakhelmtsipo Universiteti (İv. Javakhishvili Tiflis Devlet Üniversitesi), Zust da Sabunebismetkvelo Metsnierebis pakulteti Biologiis Departamenti (Tam ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Biyoloji Bölümü, Tbilisi, http://conference.sens-2014.tsu.ge/uploads/53b197ed6228aNatia_Melikidze_sabakalavro_nashromi.pdf. Erişim Tarihi: 12 Nisan 2016.

URL-1, Khertvisi, <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=25&t=1959>, Erişim Tarihi, 31 Mart 2016.

URL-2, Krepost Khertvisi, <http://www.allcastles.ru/georgia/khertvisi.html>, Erişim Tarihi: 31 Mart 2016.

URL-3, <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1760-1780/Gildenstedt/primtext3.htm>, Erişim Tarihi: 31 Mart 2016. Erişim Tarihi: 31 Mart 2016.